

Agnieszka Ostafińska-Konik

PERSPEKTYWA TRANSNARODOWA W KONTEKŚCIE WYBRANYCH TEORII MIGRACJI

We współczesnym, szybko zmieniającym się świecie możemy zaobserwować wiele interesujących – zwłaszcza dla socjologa – zjawisk. Szczególnie intrygujące w tym kontekście wydają się procesy związane z przemianami tożsamości kulturowej. Jednym z ważniejszych czynników, które powodują zmiany kulturowe, w tym przemiany tożsamości kulturowej, są procesy globalizacyjne oraz związane z nimi migracje. Przepływy międzynarodowe, które były tak charakterystyczne dla minionego wieku, nie tylko nie wygasają, ale wręcz nabierają coraz większej dynamiki w obecnej dobie. Współczesne badania pozwalają sądzić, że w XXI wieku presja migracyjna będzie nadal rosła; dotyczy to szczególnie zamożnych krajów europejskich¹.

Perspektywą teoretyczną, na tle której coraz częściej rozwijane są rozważania na temat zjawiska migracji, jest teoria społecznej przestrzeni transnarodowej². Obserwuje się bowiem kształtowanie się takiej specyficznej przestrzeni, funkcjonującej poza obszarem określonym granicami państw narodowych. Współczesna migracja zdecydowanie różni się od jej tradycyjnego wzoru, który bardzo często oznaczał wykorzenienie migranta z jego tradycyjnej wspólnoty społeczno-kulturowej, a przynajmniej – jego bardzo długą nieobecność. Obecnie coraz częściej aktywność migracyjną analizuje się w kategoriach wspólnot czy społeczności transnarodowych³, które – nie tracąc łączności ze wspólnotą pochodzenia – przyczyniają się do jej aktywizacji

¹ Zob. K. Romaniszyn, *Kulturowe implikacje międzynarodowych migracji*, Lublin 2003.

² Termin ten zaproponowany został przez T. Faista. Zob. T. Faist, *Transnational social spaces out of international migration: evolution, significance and future prospects*, „European Journal of Sociology”, 1998 nr 39, s. 213-247; idem, *Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture*, „Ethnic and Racial Studies”, 2000, nr 23, s. 189-222;

³ Zob. S. Vertovec, *Conceiving and researching transnationalism*, „Ethnic and Racial Studies” 1999, t. 22, nr 2, s. 447-462; J.V. Beaverstock, *Transnational elites in the city: British highly-skilled inter-company transferees in New York city's Financial District*, „Journal of Ethnic and Migration Studies”, 2005, t. 31, nr 2, s. 245-268; S. Scott, *Transnational exchanges amongst skilled British migrants in Paris*, „Population, Space and Place” 2004, t. 10, nr 5, s. 391-410.

pod wpływem swoich doświadczeń migracyjnych. Wspólnoty transnarodowe tworzą różnorodne, nowe relacje społeczne, kulturowe czy ekonomiczne, funkcjonujące w poprzek narodowych granic, tworząc tzw. przestrzeń transnarodową. Przestrzeń ta jest konstytuowana przez różne formy kapitału przestrzennie mobilnych i niemobilnych osób z jednej strony oraz regulacje narzucone przez państwa narodowe (np. polityka migracyjna) z drugiej. Społeczne, kulturowe, polityczne i ekonomiczne procesy związane z transnarodowością obejmują akumulację różnorodnych rodzajów kapitału: ekonomicznego, ludzkiego i społecznego. Transnarodowa przestrzeń społeczna jest zatem kombinacją więzi i pozycji w sieciach i organizacjach, które funkcjonują ponad granicami państw.

Tym, co najbardziej różni migracje współczesne od wcześniejszych, okazuje się fakt, że odbywają się one w kontekście procesów globalizacyjnych. Globalizacja to pojęcie bardzo złożone i trudne do zdefiniowania. Nie ma zgodności wśród badaczy, czy termin ten obejmuje jedno zjawisko, czy też wiele zróżnicowanych procesów, które łączą wspólne cechy. Cechy te są następujące⁴:

- (1) specyficzne ścieśnienie czasu i przestrzeni polegające na „odterytorialnieniu” (*deterritorialization*) zachodzących zjawisk. Możliwe jest ono dzięki obecności mass-mediów, dostępowi do środków przekazu takich jak Internet, powszechności dostępu do coraz szybszych i tańszych środków komunikacji (np. tanie linie lotnicze);
- (2) wykształcenie się przestrzeni transnarodowej (*transnational space*). W przestrzeni tej zjawiska społeczno-kulturowe dokonują się ponad obszarem określonym granicami państw;
- (3) występowanie procesów globalizacyjnych na poziomie państwowym i międzynarodowym;
- (4) pojawienie się nowych jakościowo zjawisk psychologicznych, takich jak „tożsamość tymczasowa” (*provisional identity*)⁵ czy też zagrożenie ciągłości (kontynuacji) tożsamości⁶.

Migracje są zjawiskiem, które charakteryzuje ludzkość na różnych etapach jej rozwoju. Stanowią „trwały atrybut ludzkości”⁷. Na przestrzeni wieków w sposób istotny wpływały na sytuację polityczną i ekonomiczną poszczególnych kontynentów, państw, a w wymiarze nie-globalnym – rodzin, plemion i małych wspólnot. Wedle niektórych starszych ujęć, społeczeństwo miało posiadać zasadniczo charakter statyczny. Badania prowadzone współcześnie dowodzą, że migracje są zjawiskiem naturalnym i występowały zawsze, choć jeszcze nigdy w takim natężeniu jak obecnie⁸.

⁴ Zob. A. Bańka, *Poradnictwo transnarodowe. Cele i metody międzykulturowego doradztwa karier*, Warszawa 2006.

⁵ Zob. J. Hill, *At home in the world*, „Journal of Analytical Psychology”, nr 41 1996, s. 575-598.

⁶ Zob. Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006.

⁷ H. Kubiak, K. Slany, *Migracje*, [w:] *Encyklopedia Socjologii*, t. 2, Warszawa 1999, s. 243.

⁸ Zob. D. Praszałowicz, *Teoretyczne koncepcje procesów migracji*, „Przegląd Polonijny”, z. 4 (106), 2002.

Tabela 1. Przyrost naturalny i wzrost liczby migracji w świecie w skali rocznej⁹

	1965-1975	1985-1990
Przyrost naturalny w skali rocznej	2,04%	1,7%
Wzrost liczby migracji międzynarodowych w skali rocznej	1,16%	2,6%

Dane przedstawione w tabeli pozwalają stwierdzić, że liczba osób migrujących wzrasta, przy malejącym jednocześnie przyroście naturalnym. Jak widać, z końcem wieku XX doszło do odwrócenia proporcji pomiędzy liczbą migracji międzynarodowych a przyrostem naturalnym. Daje to nam pojęcie o dynamice zmian zachodzących we współczesnych społeczeństwach. Dodajmy w tym miejscu, iż liczba migrantów od roku 1965 do 2000 podwoiła się, wynosząc odpowiednio 75 mln i 150 mln¹⁰.

Zjawisko migracji badane jest przez różne dyscypliny naukowe – są to m.in.: statystyka, geografia ekonomiczna, demografia i socjologia¹¹. Zainteresowanie badaczy różnych dziedzin naukowych problematyką przemieszczania się ludności spowodowane jest wzrastającym znaczeniem tego zjawiska. Wielość teorii dotyczących migracji, konstruowanych na gruncie różnych nauk i tworzonych z różnych perspektyw badawczych, powoduje, że konieczne staje się podjęcie próby dokonania ich klasyfikacji.

Teorie migracji mogą być klasyfikowane według różnych kryteriów, w związku z czym ich podziały, przedstawiane przez różnych badaczy, niejednokrotnie krzyżują się. Sytuacja taka spowodowana jest faktem, że – jak pisze K. Romaniszyn¹² – migracje stanowią zjawisko wieloczynnikowe oraz historyczne, czyli że nie można ich adekwatnie wyjaśnić na terenie jednej dyscypliny. Ich „historyczność” oznacza, iż formy migracji zmieniają się w trakcie dziejów, więc dotyczące ich teorie należy ciągle weryfikować, a nawet budować od nowa. Wielość teorii konstruowanych na terenie różnych nauk jest wynikiem właśnie wielowymiarowości zjawiska. W tym kontekście trzeba raczej porzucić nadzieję na skonstruowanie jednej, uniwersalnej teorii¹³, zaś teorie istniejące należy traktować jako komplementarne¹⁴.

P. Kaczmarczyk wyróżnia kilka poziomów analitycznych, na których konstruuje się teorie migracji¹⁵. Są to poziomy makro-, mikro – i mezoanalityczny. Wśród koncepcji na poziomie makrosocječnym wyróżnia perspektywę geograficzną, demograficzną, polityczną, socjologiczną i ekonomiczną. Wśród koncepcji na poziomie mikrosocječnym z kolei charakteryzuje podejście neoklasyczne oraz rozwinięcia modelu neoklasycznego (podejście psychologiczne, Nowa Ekonomia Migracji

⁹ *World Migration Report*, IOM, Genewa 2000, cyt. za: *ibidem*, s. 10.

¹⁰ Zob. *ibidem*, s. 10.

¹¹ Zob. H. Kubiak, K. Slany, *op. cit.*, s. 244.

¹² Zob. K. Romaniszyn, *op. cit.*

¹³ Próby dokonania syntezy teorii migracji podejmowane są co jakiś czas przez różnych badaczy. Zob. J. Arango, *Explaining Migration: A Critical View*, Blackwell 2000; D.S. Massey, *A Synthetic Theory of International Migration*, [w:] *World in the Mirror of International Migration*, red. V. Iontsev, Moscow, s. 142-152; *International migration systems: A global approach*, red. M. Kritz, L.L. Lim, H. Zlotnik, Oxford 1992.

¹⁴ Zob. K. Romaniszyn, *op. cit.*, s. 16.

¹⁵ Zob. P. Kaczmarczyk, *Migracje zarobkowe...*

Pracowniczych – NELM). Na poziomie mezoanalitycznym badaniu poddawane są m.in. sieci migracyjne i kapitał społeczny.

Klasyfikacja P. Kaczmarczyka podąża za propozycją T. Faista¹⁶. W swojej pracy badacz ten omawia, jakie aspekty czy też czynniki migracji poddawane są analizie na każdym z poziomów. Dodajmy, że według Faista konieczne okazuje się dokonanie analizy na wszystkich poziomach, jednak dopiero poziom mezoanalityczny pozwala nam zauważyć sztywność rozróżnienia pomiędzy mikro – i makro-. Analiza na poziomie mezo – skupia się na relacjach i powiązaniach międzyludzkich. Te sieci powiązań mogą sięgać zarówno kraju przyjmującego emigranta, jak i kraju pochodzenia, lub też obydwu jednocześnie.

Tabela 2. Poziomy analizy migracji według T. Faista¹⁷

MIKRO- wartości, pragnienia i oczekiwania	MEZO- związki i sieci społeczne	MAKRO- czynniki makrostrukturalne
indywidualne wartości i oczekiwania: – poprawa i zabezpieczenie: warunków życia, sytuacji materialnej, statusu, komfortu, – motywacja, uzyskanie niezależności, afiliacja, wartości moralne,	związki społeczne: – silne powiązania rodzinne i domowe, – słabe powiązania potencjalnych migrantów, związki symboliczne: – rodzinne, etniczne, narodowe, polityczne, religijne treść powiązań: – obowiązki, wzajemność, solidarność – informacja, kontrola, dostęp do zasobów innych,	ekonomiczne: – różnice w dochodach i bezrobocie, polityczne: – regulacje mobilności na poziomie państwowym i międzynarodowym, – konflikty oraz represje polityczne, religijne, etniczne, kulturowe: – dominujące normy i wartości kulturowe, demograficzne i ekologiczne: – wzrost populacji, dostępność terenów uprawnych, poziom technologiczny,

D. Praszałowicz w swoim artykule poświęconym teoretycznym koncepcjom procesów migracji¹⁸ dokonuje z kolei podziału na: (1) ekonomiczne koncepcje migracji, (2) koncepcje migracji łańcuchowych oraz sieci powiązań społecznych w kon-

¹⁶ Zob. T. Faist, *The Volume and Dynamic of International Migration and Transnational Social Spaces*, Oxford 2000.

¹⁷ Zob. *ibidem*. s. 31.

¹⁸ Zob. D. Praszałowicz, *op. cit.*

tekście teorii kapitału społecznego, (3) inne koncepcje socjologiczne, (4) koncepcje tworzone na terenie różnych dyscyplin naukowych. Koncepcje te, wg A.R. Zolberga¹⁹, mają pewne wspólne cechy – są to ujęcia: (a) historyczne, (b) bardziej strukturalne niż indywidualistyczne, (c) globalistyczne, (d) krytyczne²⁰.

W. Janicki wyróżnia natomiast pięć rodzajów klasyfikacji teorii migracji z uwagi na różne zastosowane do ich stworzenia kryteria²¹:

- (1) podział na teorie migracji międzynarodowych i wewnętrznych. Jest to najczęściej spotykane kryterium, co wiąże się z przekonaniem o istotnych zmianach cech samej migracji, wynikających z faktu przekroczenia granicy;
- (2) drugie kryterium tworzone jest poprzez potraktowanie migracji bądź jako rezultatu zmian w otoczeniu, bądź jako przyczyny tych zmian. Większość teorii migracji według W. Janickiego należy do pierwszego z typów, czyli koncentruje się na samej migracji, podczas gdy w drugiej odmianie uwaga badacza skupia się raczej na jej skutkach;
- (3) według trzeciej klasyfikacji istnieją klasyczne teorie migracji, teorie konfliktu i teorie systemu²². Klasyczne teorie to takie, w których zakłada się, że zjawisko migracji kompensuje różnice ekonomiczne i społeczne pomiędzy poszczególnymi regionami oraz że zjawisko to jest korzystne dla migrantów, a także dla regionów ich przyjmujących. Teorie konfliktu bazują na założeniach marksistowskich. W ich świetle migracje są warunkiem rozwoju krajów lepiej rozwiniętych kosztem krajów słabiej rozwiniętych. Jako przykład podaje się często tzw. drenaż mózgów. Na gruncie teorii systemowych przyjmuje się natomiast, że migracje są zjawiskiem wielowymiarowym i nie można ich przyczyn sprowadzać do jednego czynnika czy też grupy czynników;
- (4) podział czwarty oparty jest na przyjęciu różnych skal, za których pomocą opisuje się zjawisko migracji. Można je bowiem rozpatrywać w skali makro-, analizując różnice społeczne i ekonomiczne w przestrzeni, które wpływają na decyzje jednostek o migracji. Z kolei w skali mikro – poddaje się analizie zachowania samych jednostek. Podejście to nazywane bywa behawiorystycznym bądź behawioralnym²³;
- (5) Ostatni podział teorii przedstawiony przez W. Janickiego opiera się na założeniu, że migracje mogą być badane za pomocą różnych narzędzi przez poszczególne dyscypliny naukowe. W efekcie formułowane są różne prawa dotyczące omawianego zjawiska, które jednocześnie pozwalają opisać różne jego aspekty. Korzystając z tego właśnie kryterium klasyfikacji badacz omawia kolejno teorie ekonomiczne, teorie socjologiczne oraz teorie geograficzne.

¹⁹ Zob. A.J. Zolberg, *The Next Waves: Migration Theory for a Changing World*, „International Migration Review”, t. 23, 1989, s. 403-430.

²⁰ Zob. *ibidem*, s. 38.

²¹ Zob. W. Janicki, *Przegląd teorii migracji ludności*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin – Polonia”, 2007, vol. LXII/14.

²² Teorie systemu bywają także nazywane teoriami równowagi. Zob. *ibidem*, s. 286.

²³ Dodajmy w tym miejscu, że przedstawiona powyżej klasyfikacja teorii migracji dokonana przez P. Kaczmarczyka opiera się właśnie na czwartym wyróżnionym przez W. Janickiego kryterium.

Analogiczną klasyfikację teorii migracji przeprowadza J. Bijak²⁴. Niektóre z nich umieszcza on na pograniczu teorii socjologicznych i makroekonomicznych (np. teorię systemu światowego czy teorię instytucjonalną). Główny rodzaj stanowią jednak według niego teorie socjologiczne (m.in. teoria *push-pull factors*, oraz teoria przestrzeni transnarodowej), teorie ekonomiczne (w tym mikroekonomiczne i makroekonomiczne), teorie geograficzne (np. teoria grawitacji). W swojej klasyfikacji Bijak uwzględnia też tzw. teorie unifikujące, czyli próby stworzenia uniwersalnej teorii migracji²⁵.

Jak widać, klasyfikacje teorii migracji, pomimo różnic w zależności od kryteriów przyjętych przez danego badacza, wykazują jednak pewne podobieństwa. Są one o tyle oczywiste, że klasyfikacje te porządkują ten sam materiał. Wydaje się, iż najistotniejsza różnica polega na odmiennym rozłożeniu akcentów. Dla badaczy takich jak T. Faist czy P. Kaczmarczyk punktem wyjścia pozostaje poziom, z jakiego dokonuje się analizy, podczas gdy dla innych (W. Janicki, J. Bijak, D. Praszałowicz) decydującą rolę odgrywa perspektywa badawcza. Zauważmy jednak, iż klasyfikacje pierwszego typu uwzględniają w ramach poziomów analitycznych odrębne perspektywy, zaś w klasyfikacjach drugiego typu w ramach odrębnych dziedzin określa się poziom, z jakiego prowadzona jest analiza. Mają one zatem charakter komplementarny. Spośród rodzajów klasyfikacji wymienionych przez W. Janickiego, najpopularniejsze są te oznaczone przez niego numerami (4) i (5).

Nie wnikamy w tym miejscu w dyskusję nad słusznością takiej czy innej klasyfikacji. Wydaje się jednak, że szczególnie intuicyjny i posiadający sporą wartość heurystyczną jest piąty spośród przedstawionych przez W. Janickiego rodzaj. Pozwala on bowiem w sposób przejrzysty podzielić najważniejsze z nich, oraz uwyliczyć podobieństwa pomiędzy teoriami konstruowanymi na gruncie danej dyscypliny, jednocześnie ukazując ich specyfikę na tle innych nauk. W naszej klasyfikacji bierzemy pod uwagę najistotniejsze teorie migracji, skonstruowane na terenie różnych dyscyplin naukowych. Dodatkowe kryterium ułożenia materiału stanowi chronologia²⁶, co pozwoli nie tylko uwzględnić teorie starsze, mające znaczenie historyczne, ale także pomoże ukazać wskazać kierunek, w jakim postępowały badania nad zjawiskiem migracji. Zanim przejdziemy do omówienia poszczególnych teorii²⁷, przedstawimy ich klasyfikację na schemacie.

²⁴ Zob. J. Bijak, *Forecasting international migration: selected theories, models, and methods*, [w:] CEFMR Working Paper, nr 4/2006, Warszawa 2006.

²⁵ J. Bijak krytycznie odnosi się do prób tworzenia teorii uniwersalnych, twierdząc, że są one trudne do zastosowania w praktyce badawczej, m.in. z uwagi na zbyt wysoki stopień ich złożoności.

²⁶ Oczywiście skonstruowanie teorii naukowej wymaga przeprowadzenia stosownych badań, ich opracowania, skonceptualizowania etc. Jest to zatem proces czasochłonny. Kryterium chronologiczne ma więc jedynie charakter orientacyjny. Głównym wyznacznikiem jest dla mnie data upublicznienia teorii w druku.

²⁷ Jak słusznie zauważa K. Romaniszyn (Zob. K. Romaniszyn, *op. cit.*, s. 15), nie wszystkie z klasyfikowanych koncepcji spełniają ściśle kryteria teorii naukowej. Według kryteriów podanych przez P. Sztompkę (Zob. P. Sztompka, *Teoria socjologiczna końca XX wieku. Wstęp do wydania polskiego*, [w:] J. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa 1985), teoria powinna zawierać: tezy ontologiczne, model pojęciowy i teorię empiryczną.

Schemat 1. Teorie i koncepcje migracji²⁸

- 1) Teorie socjologiczne:
 - a) teoria „sposobności pośrednich” (S.A. Stouffer, 1940)²⁹,
 - b) teoria skumulowanej przyczynowości (G. Myrdal, 1957; D.S. Massey, 1990),
 - c) *push-pull factors theory* (E. Lee, 1966)³⁰,
 - d) teoria migracji w kontekście strukturalnego funkcjonalizmu (H.J. Hoffman-Novotny, 1981),
 - e) teoria sieci migracyjnych (E.J. Taylor, 1986; J. Arango 2000),
 - f) teoria instytucjonalna (D.S. Massey, 1993),
 - g) koncepcja presji migracyjnej (T. Straubhaar, 1993),
 - h) teoria przestrzeni transnarodowej (L. Pries, 1999; T. Faist 2000),
 - i) koncepcja kapitału ludzkiego (A. Palloni, D.S. Massey, i in., 2001)³¹,
 - j) koncepcja selektywności (A. Palloni, D.S. Massey, i in., 2001).
- 2) Teorie ekonomiczne:
 - 2.1) Teorie makroekonomiczne:
 - a) koncepcja klasyczna (J. Hicks, 1932; W.A. Lewis, 1940),
 - b) koncepcje neoklasyczne: model Heckschera-Ohlina (B. Ohlin, 1933; E. F. Heckscher, 1949), model Harrisa i Todaro (J.R. Harris, M.P. Todaro, 1970),
 - c) inne koncepcje: teoria systemu światowego (I. Wallerstein, 1974), teoria dualnego rynku pracy (M.J. Piore, 1979).
 - 2.2) Teorie mikroekonomiczne:
 - a) koncepcja neoklasyczna (L.A. Sjaastad, 1962),
 - b) *New Economics of Labour Migration* (O. Stark, D.E. Bloom, 1984).
- 3) Teorie geograficzne:
 - a) teoria grawitacji (E.G. Ravenstein, 1885),
 - b) teoria przejścia migracyjnego (W. Zelinsky, 1971).
- 4) Koncepcje uniwersalne i interdyscyplinarne:
 - a) teoria systemów migracyjnych (M. Kritz, 1992),
 - b) podejście interdyscyplinarne (D.S. Massey, 2002).

Przedstawiona klasyfikacja wybranych teorii migracji pozwala zauważyć, że największa ich ilość konstruowana jest w oparciu o założenie, iż migracja stanowi zjawisko społeczne bądź ekonomiczne³². W efekcie większość teorii można skla-

²⁸ W klasyfikacji uwzględniłam zarówno teorie naukowe, jak i podejścia teoretyczne oraz modele badawcze.

²⁹ Teorię tę P. Kaczmarczyk zalicza do teorii poziomu makro w perspektywie geograficznej. Zob. P. Kaczmarczyk, *Migracje zarobkowe...*

³⁰ W. Janicki określa tę teorię mianem „teorii przeszkód pośrednich” i uznaje ją za „negatyw” teorii S.A. Stouffera. Zob. W. Janicki, *op. cit.*, s. 295-296.

³¹ D. Prasałowicz określa tę koncepcję jako próbę polemiki z teoriami sieci migracyjnych. Zob. D. Prasałowicz, *op. cit.*, s. 31.

³² Zob. K. Romaniszyn, *op. cit.*, s. 16.

syfikować jako ekonomiczne lub socjologiczne. Badania nad migracjami na gruncie tej ostatniej dyscypliny charakteryzuje konstruowanie typologii³³, a ich wielość pozostaje efektem stosowania różnych kryteriów. Socjologiczne typologie migracji zostały omówione w innej części pracy. Oczywiście przedstawiony przegląd wybranych koncepcji dotyczących migracji nie wyczerpuje uniwersum teorii zagadnienia. Obecnie, kiedy przepływy migracyjne w coraz większym stopniu kształtują oblicze współczesnego świata, przedstawiciele bardzo różnych nauk próbują analizować to zjawisko za pomocą właściwych sobie narzędzi. Oprócz socjologii i ekonomii również na gruncie psychologii, politologii czy historii prowadzi się badania w tym zakresie. Dodajmy, że migracje międzynarodowe w coraz większym stopniu budzą zainteresowanie polityków, ponieważ rządy wielu państw w obliczu rosnącej liczby migrantów niejednokrotnie zmuszone są do podejmowania kroków, mających na celu regulację tego zjawiska.

1) Koncepcje socjologiczne

M. Okólski twierdzi, że socjologicznym ujęciem migracji rządzą na metapoziomie dwa powszechnie przyjmowane metaparadygmaty³⁴. Pierwszy z nich mówi o tym, że ludzie z natury są niemobilni, migracja oznacza zatem wytrącenie ich z naturalnego stanu, co może dokonać się jedynie za pomocą silnych przesłanek i motywów. Drugi tym wskazuje na fakt, iż najważniejszym motywem mobilności okazują się pobudki ekonomiczne, dotyczące nie tylko migrantów dobrowolnych, którzy zmierzają do poprawy swojego statusu ekonomicznego, ale również dużej części uchodźców, uciekinierów, a w szczególności azylantów. Owe metaparadygmaty to przede wszystkim dziedziczone obciążenia ponad stuletniej tradycji teorii migracyjnych. Obciążenia te składają się na ukryte założenia natury ontycznej, na poziomie tradycji badawczych i teoretycznych oraz na poziomie sposobów problematyzowania oraz wyboru tematu. Przedstawię teraz wybrane koncepcje socjologiczne.

a) Teoria „sposobności pośrednich”

Teoria „sposobności pośrednich” (*intervening opportunities*) została sformułowana przez S.A. Stouffera. Zakłada ona, że nie istnieje bezpośrednia zależność pomiędzy wielkością migracji a odległością – kluczową rolę odgrywa bowiem rozmieszczenie ludności. Według jej twórcy „liczba osób przenoszących się na daną odległość jest wprost proporcjonalna do liczby sposobności występujących w tej odległości a odwrotnie proporcjonalna do liczby sposobności pośrednich”³⁵. „Sposobności po-

³³ Zob. *ibidem*, s. 14.

³⁴ M. Okólski, *Imigranci. Przyczyny napływu, cechy demograficzno-społeczne, funkcjonowanie w społeczeństwie polskim*, „Prace Migracyjne”, nr 17, Warszawa 1998, s. 7.

³⁵ S.A. Stouffer, *Intervening Opportunities. A Theory Relating Mobility and Distance*, „American Sociological Review”, 1940, nr 5, cyt. za: A. Górny, P. Kaczmarczyk, *Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych*, „Prace Migracyjne”, nr 49, Warszawa 2003, s. 15.

średnie”, o których mowa, to alternatywne miejsca docelowe. Im więcej ich pomiędzy dwoma ośrodkami, tym mniejszy będzie pomiędzy nimi ruch migracyjny. S.A. Stouffer tworzył swoją teorię w oparciu o analizę migracji na obszarze tylko jednego miasta³⁶, co czyni ją mniej przydatną w badaniu np. migracji międzynarodowych. Ponadto badania wskazały, że istnieje ukryty związek pomiędzy liczbą sposobności a odległością od miejsca pochodzenia migranta³⁷. Godzi to w podstawowe założenie teorii S.A. Stouffera.

b) Teoria skumulowanej przyczynowości

Teoria skumulowanej przyczynowości G. Myrdala (twórczo kontynuowana przez D.S. Massey’a), choć tłumaczy migrację w aspektach ekonomicznych za pomocą mechanizmu oceny własnej sytuacji niemigrantów na tle otoczenia, który to mechanizm wzmacnia skłonność do podjęcia decyzji o migracji, rozbudowana jest także o czynniki społeczne i kulturowe. W tej koncepcji migrację rozumie się nie jako pojedynczy akt, lecz jako proces. Opisuje ona przyczyny w kategoriach „zwrotnych”, jako samonapędzające się procesy w sferze gospodarczej i społeczno-kulturowej. Zakłada bowiem, że istnienie kolejnych fal migracji wynika bezpośrednio z istnienia poprzednich, co prowadzi do ukształtowania się przepływu strumienia migracyjnego. Teoria skumulowanej przyczynowości wskazuje na kilka przesłanek do pojawienia się migracji wtórnej, takich jak:

- pogłębianie się różnic w poziomie życia pomiędzy reemigrantami a ludnością niemobilną,
- wzrost popytu na ziemię na obszarach wiejskich, spowodowany jej zakupami przez reemigrantów, oraz wzrost konkurencji spowodowany dekapitalizowaniem prac polowych, w efekcie którego małorolni chłopi wyjeżdżają, by szukać dodatkowego źródła dochodu i sprostać konkurencji,
- chęć podtrzymania wyższego standardu życia,
- powstawanie sieci migracyjnych ułatwiających wyjazdy,
- efekt stygmatyzacji zajęć zarobkowych w krajach imigranckich.

Przepływy migracyjne doprowadzają do zmian społecznych i gospodarczych na terenach, z których jednostki emigrują, co prowadzi do kolejnych odpływów ludności. W świetle teorii skumulowanej przyczynowości dochodzi do sprzężenia zwrotnego pomiędzy migracją a jej skutkami. Dystrybucja zasobów zdobywanych przez migrantów prowadzi do polepszenia sytuacji ich rodzin, pozostających w miejscu pochodzenia. Sytuacja ta rodzi aspiracje grup nie-migrujących do analogicznego poprawienia swojej sytuacji, co z kolei może stać się powodem podjęcia decyzji o migracji. Zjawisko migracji ma zatem tendencję do „samopodtrzymywania się”, nawet jeśli zmienia się sytuacja zewnętrzna³⁸. Szczególnie cenne w omawianej teorii wydaje się uwzględnienie czynników kulturowych, dzięki którym migracja „staje

³⁶ Zob. W. Janicki, *op. cit.*

³⁷ Zob. *ibidem*, s. 295.

³⁸ Zob. A. Górny, P. Kaczmarczyk, *op. cit.*, s. 70.

się elementem systemu wartości³⁹. W tym kontekście migracja pozostaje zjawiskiem tolerowanym, a nawet pożądanym.

c) Teoria czynników przyciągających i wypychających (*Push-pull factors theory*)

Teoria czynników wypychających (*push*) i przyciągających (*pull*) została sformułowana przez E. Lee. Jest to jedna z najważniejszych teorii nie tylko na gruncie socjologii. Wyróżnia się w niej cztery rodzaje czynników, jakie decydują o podjęciu migracji⁴⁰:

- czynniki związane z miejscem pochodzenia (*push factors*),
- czynniki związane z obszarem przeznaczenia (*pull factors*)⁴¹,
- przeszkody pośrednie (*intervening obstacles*),
- czynniki osobiste.

E. Lee stwierdza, że decyzja o migracji nie stanowi efektu prostego rachunku „za i przeciw”, ponieważ czynniki wypychające i przyciągające nie są oceniane obiektywnie. Ważniejsze wydaje się raczej i postrzeganie i subiektywna ocena, na którą wpływają czynniki osobiste. Ponadto musi istnieć dostatecznie silny bodziec, aby przewyciężyć naturalną ociężałość i podjąć ruch. Inercja, będąca miarą przywiązania do miejsca pochodzenia, jest zatem naturalna. Oprócz przedstawienia czynników, które mogą decydować o migracji, E. Lee sformułował szereg hipotez związanych z mobilnością. Najważniejsze z nich, głoszą że:

- wielkość migracji wewnątrz danego terytorium zmienia się wraz ze stopniem zróżnicowania obszarów włączonych do tego terytorium,
- wielkość migracji zmienia się wraz z różnorodnością ludzi, czyli że większa skłonność do migracji będzie charakteryzować społeczności bardziej zróżnicowane,
- wielkość migracji jest związana z trudnością pokonywania przeszkód pośrednich,
- wielkość migracji zmienia się wraz z fluktuacją w gospodarce,
- strumień migracji ma tendencję do zwiększania swojej objętości.

Założenie głoszące, że człowiek jest z istoty niemobilny, spotkało się z krytyką wielu badaczy⁴². Nie zmienia to faktu, że teoria E. Lee to jedna z najbardziej wpływowych koncepcji dotyczących zjawiska migracji.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Zob. *ibidem*, s. 40.

⁴¹ S. Öberg w odniesieniu do migracji międzynarodowych dzieli pierwsze dwie grupy czynników na „twarde” (*hard*) i „miękkie” (*soft*). Do „twardych” zalicza kryzysy humanitarne, wojny, kataklizmy etc., zaś do „miękkich” mniej dramatyczne powody, jak ubóstwo, bezrobocie, wykluczenie społeczne itp. Zob. S. Öberg, *Spatial and Economic Factors in Future South-North Migration*, [w:] *The Future Population of the World: What Can We Assume Today?*, red. W. Lutz, London 1996, s. 336-357.

⁴² Zob. A. Richmond, *Sociology of Migration in Industrial and Post-industrial Societies*, *Migration. Sociological Studies* 2, red. J.A. Jackson, Cambridge 1969.

d) Teoria migracji w kontekście strukturalnego funkcjonalizmu

W oparciu o teorię systemów społecznych migrację próbował wyjaśnić H.-J. Hoffman-Novotny⁴³. Teoria ta nawiązuje do funkcjonalizmu w klasycznym wydaniu T. Parsonsa. Badacz zaproponował teorię napięć społecznych, która odchodzi od inspiracji ekonomicznych, włączając w pole refleksji zagadnienia struktury społecznej oraz kwestie psychologiczne. Model Hoffmana-Novotnego opiera się na pojęciu struktury i kultury, czyli systemu pozycji społecznych, generującego władzę oraz systemu norm i wartości związanego z prestiżem. „Władza odnosi się do zdolności kontrolnych jednostki systemowej (którą może być jednostka, system lub część większego systemu), to znaczy do zdolności do utrzymania lub poprawy jej pozycji w danym systemie i/lub kontroli dostępu do tych pozycji innych jednostek. Prestiż odnosi się do stopnia, w jakim władza jest legitymizowana przez poprzez elementy kulturowe”⁴⁴. Upraszczając, można powiedzieć, że gdy następuje rozbieżność w obu tych podsystemach, wówczas pojawiają się napięcia strukturalne, a w konsekwencji – także anomiczne. Migracja stanowi więc ich efekt i zarazem próbę ich rozładowania. „Migracja jest tym bardziej prawdopodobna, im dystans strukturalny względem innych systemów jest mniejszy, co wynika z większego prawdopodobieństwa pozytywnej zmiany relacji prestiżu i władzy”⁴⁵. Na makropoziomie migrację traktuje się jako sposób eksportowania napięć anomicznych do rejonów docelowych⁴⁶.

e) Teoria sieci migracyjnych

W świetle tej teorii głównym czynnikiem decydującym o ewentualnym podjęciu migracji okazują się interpersonalne związki pomiędzy migrantami a przyszłymi migrantami⁴⁷. Związki te mają różny charakter – mogą to być powiązania rodzinne, przyjaźnie, wspólne pochodzenie etc. Najważniejsza rola sieci migracyjnych polega na obniżaniu kosztów związanych z migracją. Oczywiście chodzi nie tylko o koszty finansowe, ale także – a może nawet przede wszystkim – koszty psychologiczne. Migranci dla przyszłych migrantów stanowią nieocenioną pomoc. Niejednokrotnie partycypują w kosztach wyjazdu, pomagają odnaleźć się w nowej sytuacji, przecierają „nieznane szlaki”. Decyzja o migracji wydaje się o wiele łatwiejsza w sytuacji, kiedy w miejscu docelowym jest już ktoś, kogo znamy. Teoria sieci migracyjnych zakłada również, że przepływy międzynarodowe charakteryzuje duża inercja – raz rozpoczęte są trudne do opanowania przez władze kraju przyjmującego. Co więcej, stają się one coraz bardziej niezależne od przyczyn, które je pierwotnie wywołały.

⁴³ H.J. Hoffman-Novotny, *Migration. Ein Beitrag zu einer soziologischen Erklärung*, Stuttgart 1970.

⁴⁴ Idem, *A sociological approach toward a general theory of migration*, [w:] *Global Trends in Migration. Theory and Research on International Population Movements*, New York 1981; cyt. za: P. Kaczmarczyk, *Migracje zarobkowe...*, s. 32.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 32.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 34.

⁴⁷ Zob. W. Janicki, *op. cit.*; J. Bijak, *op. cit.*; J.E. Taylor, *Differential migration, networks, information and risk*, [w:] *Research in Human Capital and Development*, red. O. Stark, Vol. 4: *Migration, Human Capital, and Development*, Greenwich 1986.

Omawiana teoria to kolejna już koncepcja, która migrację postrzega jako zjawisko samonapędzające się i samopodtrzymujące. Migracja zatem generuje łańcuchy zdarzeń o charakterze sprzężenia zwrotnego. Jak słusznie zauważa W. Janicki, teoria sieci migracyjnych, jako jedna z nielicznych, pozwala wyjaśnić zróżnicowanie migracji do ośrodków o podobnym stopniu atrakcyjności.

f) Teoria instytucjonalna

Teoria ta, zaproponowana przez D.S. Massey'a⁴⁸ i innych, jest zbliżona w założeniach i ma komplementarny charakter w stosunku do teorii sieci migracyjnych. Zakłada ona, że po wystąpieniu pierwszej fali migracji kolejne generowane są przez sieć powiązań instytucjonalnych. Dotyczy to zarówno oficjalnie działających instytucji (np. firmy rekrutujące pracowników, instytucje doradcze etc.), jak również organizacji nielegalnych (np. organizujących przemyt ludzi). W świetle tej teorii stopniowo następuje proces instytucjonalizacji strumieni migracyjnych, który – podobnie jak w poprzedniej koncepcji – uniezależnia je od pierwotnych przyczyn. Co więcej, proces ten utrudnia regulowanie przepływów migracyjnych. Teoria instytucjonalna, podobnie jak teoria sieci migracyjnych, zakłada, że pomiędzy kolejnymi przepływami zachodzi sprzężenie zwrotne, ponieważ każda kolejna fala migrantów zwiększa popyt na usługi wspomnianych organizacji.

g) Koncepcja presji migracyjnej

Koncepcja presji migracyjnej przedstawiona przez T. Straubhaara⁴⁹ upatruje głównego powodu migracji w restrykcjach imigracyjnych wprowadzonych przez kraje rozwinięte. Presję migracyjną (*migration pressure*) definiuje się jako różnicę pomiędzy potencjałem emigracyjnym krajów rozwijających się a zapotrzebowaniem na imigrację krajów rozwiniętych. Wzrost migracji stanowi efekt nadmiernego przyrostu ludności w krajach rozwijających się. Presja migracyjna może być ograniczana na dwa sposoby – przez zmniejszanie potencjału emigracyjnego np. za pomocą tworzenia nowych miejsc pracy i wspierania rozwoju krajów niskorozwiniętych lub przez zwiększanie zapotrzebowania na imigrację.

h) Teoria przestrzeni transnarodowej

Teoria przestrzeni transnarodowej stanowi jedno z nowszych ujęć w badaniach nad migracjami. W pewnym sensie jest to generalizacja teorii sieci migracyjnych. Pojęcie przestrzeni transnarodowej wydaje się szczególnie pomocne w opisie zjawisk towarzyszących współczesnym migracjom. Termin „trans nacjonalizm” (*transna-*

⁴⁸ D.S. Massey, J. Arango, G. Hugo [et al.], *Theories of International Migration: Review and Appraisal*, „Population and Development Review”, nr 19(3), 1993, s. 431-466.

⁴⁹ Zob. T. Straubhaar, *Migration Pressure*, „International Migration”, 1993, t. 31, nr 1, s. 5-39.

tionalism) został ukuty na początku XX wieku przez pisarza Randolpha Bourne'a i miał służyć opisowi nowego sposobu myślenia o relacjach pomiędzy kulturami. Od czasu pojawienia się badań na ten temat we wczesnych latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia, stały się one częścią głównego nurtu studiów nad migracjami⁵⁰. Transnarodowość (*transnationalism*) to pojęcie różne od międzynarodowości (*internationalism*) – to ostatnie oznacza ponadnarodowe kontakty na poziomie państw, podczas gdy pierwsze dotyczy kontaktów międzyludzkich realizowanych pomimo dużego dystansu i istnienia granic. Obecnie wielu badaczy posługuje się w swoich pracach pojęciem transnacionalizmu w kontekście tworzenia się przestrzeni transnarodowej. Zjawisko to badane jest m.in. w ramach międzynarodowego projektu prowadzonego przez wybrane amerykańskie i europejskie uniwersytety⁵¹ pod nazwą TIRES⁵². Projekt ma charakter głównie szkoleniowy i skierowany został do absolwentów i studentów starszych roczników. Jego cel stanowi zapoznanie młodych badaczy z zagadnieniami związanymi z międzynarodowymi migracjami, transnarodowością (w tym – podwójnym obywatelstwem), problemami rasowymi czy etnocentryzmem⁵³. Jednym z ważniejszych badaczy posługujących się tym pojęciem jest T. Faist⁵⁴. W swoich artykułach opisuje on to zjawisko w kontekście migracji i uwarunkowań rynku pracy. Z kolei próby bliższego określenia i zdefiniowania pojęcia oraz opisywanego przez nie zjawiska podjął się Alejandro Portes⁵⁵. Aspektem antropologicznym transnacionalizmu zajmuje się Michael Kearney⁵⁶, opisując go w kontekście globalizacji. Również polscy badacze posługują się tym terminem – wśród nich należy wymienić m.in. E. Morawską⁵⁷ oraz A. Bańkę, który zajmuje się problematyką doradztwa zawodowego dla polskich migrantów⁵⁸.

⁵⁰ Zob. E. Morawska, *Disciplinary Agendas and Analytic Strategies of Research in Immigrant Transnationalism: Challenges of Interdisciplinary Knowledge*, „International Migration Review”, 2003, t. 37, nr 3.

⁵¹ W projekcie uczestniczą: Europa-Universität Viadrina we Frankfurcie nad Odrą (Niemcy), Université de Liège (Belgia), Institut d'Études Politiques de Paris (Francja), Universiteit van Amsterdam (Holandia), oraz amerykańskie uniwersytety Florida International University, New York University, University of Colorado, University of Minnesota.

⁵² *Transnationalism, International migration, Race, Ethnocentrism and the State*.

⁵³ Więcej informacji dostępne jest na stronie internetowej: <http://tires.euv-frankfurt-o.de> [data dostępu: ???].

⁵⁴ Zob. T. Faist, *Transnational social...*; idem, *Transnationalization in...*; idem, *The Volume and...*

⁵⁵ Zob. A. Portes, *Social capital: its origins and applications in modern sociology*, „Annual Review of Sociology”, 1998, nr 24; A. Portes, L.E. Guarnizo, P. Landolt, *The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field*, „Ethnic and Racial Studies” 1999, t. 22, nr 2.

⁵⁶ Zob. M. Kearney, *From the invisible hand to visible feet: the anthropological studium of migration and development*, „Annual Review of Anthropology”, 1986, nr 15; idem, *The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism*, „Annual Review of Anthropology”, 1995, nr 24.

⁵⁷ Zob. E. Morawska, *op. cit.*

⁵⁸ A. Bańka, *Transnacionalne poradnictwo zawodowe w systemach kształcenia młodzieży do dorosłości i rynku pracy*, [w:] *Kształcenie zawodowe: Pedagogika i psychologia*, red. T. Lewowicki, J. Wiesz, I. Ziazun, N. Nyczkało, Częstochowa-Kijów 2001; idem, *Jak wykorzystywać teorie naukowe we współczesnym doradztwie karier. Aktualizacja teorii osobowości, rozwoju człowieka i karier z perspektywy integracji transkulturowej*, [w:] *Poradnictwo zawodowe w przededniu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, Materiały konferencyjne*, Warszawa 2003; idem, *Transnacionalne poradnictwo zawodowe a zmiany w przygotowaniu młodzieży do życia zawodowego*, [w:] *Nowe trendy w poradnictwie zawodowym u progu XXI wieku*, „Zeszyty informacyjno-metodyczne doradcy zawodowego”, nr 23, Warszawa 2003; idem, *Rozwój i zastosowanie teorii psychologicznych we współczesnym doradztwie karier w kontekście integracji transkulturowej*, [w:] *Człowiek w społecznej przestrzeni pracy i bezrobocie*, red. K. Popiołek, Katowice 2004; idem, *Wprowadzenie do programu kształcenia w zakresie transnacionalnego*

Warto w tym miejscu choć pokrótce scharakteryzować pojęcie przestrzeni transnarodowej – odnosi się ono do wielości więzi i interakcji łączących ludzi ponad granicami państw narodowych. Jest to:

- specyficzny typ morfologii społecznej,
- typ świadomości społecznej,
- rodzaj reprodukcji społecznej,
- droga przechodzenia kapitału społecznego,

Przestrzeń transnarodowa to relatywnie stałe strumienie ludzi, dóbr i usług przepływających przez granice międzynarodowe, które wiążą osoby mobilne i niemobilne w obu lokalizacjach⁵⁹. Każdy akt mobilności stanowi nie tylko fizyczne przemieszczenie się danej osoby, to także wytworzenie funkcjonalnej przestrzeni społecznej, w której kontekście miejsce odbywają się inne migracje.

Przestrzeń transnarodowa odnosi się do regularnych i stałych kontaktów społecznych, realizowanych ponad granicami państw narodowych i obejmujących m.in. takie zjawiska jak: odwiedziny krewnych, przepływ dóbr konsumpcyjnych, podróże, odwiedziny pozazawodowe przyjaciół i znajomych itd. Rzeczywistość transnarodowej przestrzeni społecznej wskazuje, po pierwsze, że migracje i reemigracje nie mogą być traktowane jako pewne, nieodwołalne decyzje. Ponadto transnarodowe sieci uwzględniają w analizie migracji również relatywnie niemobilne jednostki i wspólnoty. Po drugie, również ci emigranci i uchodźcy, którzy osiedlili się na dłuższy czas poza swym krajem pochodzenia, często pozostają z nim w transnarodowej łączności. Po trzecie, powiązania te mają – według teoretyków społeczności transnarodowej – bardziej nieformalny charakter albo mogą zostać zinstytucjonalizowane, na przykład do postaci partii politycznych⁶⁰.

Transnarodowość wyznaczają złożone relacje pomiędzy: rządem kraju imigranckiego, organizacjami społecznymi kraju imigracji, grupami rządzącymi w kraju emigracji, społecznymi organizacjami kraju emigracji oraz transnarodowymi grupami – migrantami⁶¹.

i) Koncepcja kapitału ludzkiego⁶²

Koncepcja ta zakłada, że przedstawiciele lokalnych społeczności zwykle znajdują się w podobnym położeniu. Powoduje to, że mają analogiczne powody, które mogłyby ich skłonić bądź do migracji, bądź do pozostania w miejscu pochodzenia. Gdyby sytuacja ludzi sąsiadujących ze sobą była zasadniczo różna, to nie migrowaliby oni jedni za drugimi, niezależnie od sieci powiązań.

poradnictwa zawodowego, [w:] *Transnacionalne poradnictwo zawodowe. Modułowy program podyplomowego kształcenia doradców zawodowych w zakresie eurodoradztwa*, red. A. Bańka, B.J. Ertelt, Warszawa 2004.

⁵⁹ Zob. T. Faist, *Transnationalization in...*

⁶⁰ *Ibidem*, s. 191-192.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² D. Praszałowicz określa tę koncepcję jako próbę polemiki z teoriami sieci migracyjnych. Zob. D. Praszałowicz, *op. cit.*, s. 31.

j) Koncepcja selektywności

Jak pisze D. Praszałowicz⁶³, koncepcja ta jest zbliżona do poprzedniej. Różnica polega na tym, że w jej wypadku zakłada się, iż ludzie są uwikłani w sieci powiązań. Sieci te jednak powstają w pewien szczególny sposób: o przynależności do którejś z nich decyduje położenie społeczne i ekonomiczne, stanowiące wynik naszej własnej aktywności. Migrują przede wszystkim ludzie młodzi i aktywni oraz dobrze przygotowani. Powodzenie w kraju przyjmującym migranta zależy nie tyle od sieci powiązań, ile od cech jego charakteru. Sieci powiązań są skutkiem, a nie przyczyną sytuacji życiowej migranta⁶⁴.

2) Koncepcje ekonomiczne

2.1) Koncepcje makroekonomiczne

a) Koncepcja klasyczna

Na gruncie klasycznej teorii ekonomicznej przyjmuje się założenie, że migrant dąży do maksymalizacji dochodów, posiada wiedzę o możliwych do osiągnięcia zyskach oraz że w jego odczuciu nie ma barier dla migracji⁶⁵. Migracja zatem to środek do osiągnięcia równowagi ekonomicznej. Klasyczna ekonomiczna koncepcja migracji została poddana wielostronnej krytyce, ponieważ istnieje mnóstwo danych empirycznych obalających jej założenia. Jeden z podstawowych zarzutów wynika z faktu, że – niezależnie od sytuacji ekonomicznej i ewentualnej możliwości jej poprawienia poprzez emigrację – wielu ludzi nie podejmuje takich decyzji. Świadczy to o tym, że pozostaje jeszcze cała grupa czynników nieekonomicznych, które decydują o migracji. Co więcej, istnieją także przepływy ludności do obszarów o niskich dochodach.

b) Koncepcje neoklasyczne

Neoklasyczne ekonomiczne teorie migracji stanowią próbę zbliżenia założeń teorii klasycznej do danych empirycznych. Najogólniej, w ujęciu makroekonomicznym, ich założenia można sprowadzić do tezy, że migracja to wynik różnic wielkości popytu i podaży pracy na różnych obszarach. Skutkuje to różnicowaniem wysokości płac, zaś migracja stanowi proces wyrównujący te różnice.

Model Heckschera-Ohlina. Podstawowe założenie stojące za opisywanym modelem mówi, że do wymiany handlowej pomiędzy krajami dochodzi, ponieważ są one w różnym stopniu wyposażone w czynniki produkcji⁶⁶. Eksportowane będą takie produkty, które wytwarzane są z użyciem zasobów posiadanych przez dany kraj w dużych ilościach, czyli relatywnie taniej. Ceny czynników produkcji będą

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Zob. *ibidem*.

⁶⁵ Zob. W. Janicki, *op. cit.*, s. 287.

⁶⁶ Zob. P. Kaczmarczyk, *Migracje zarobkowe...*, s. 37-38.

się wyrównywać w efekcie swobodnej wymiany handlowej. Dwie podstawowe przyczyny niwelowania nierówności ekonomicznych stanowią wymiana handlowa i mobilność siły roboczej. Za tymi stwierdzeniami stoi założenie, że podstawową przyczyną mobilności pozostaje zróżnicowanie płac.

Model Harrisa i Todaro. Model ten dotyczy migracji z obszarów wiejskich na tereny miejskie (uprzemysłowione). Migracja według J.R. Harrisa i M.P. Todaro jest efektem nierówności pomiędzy stawkami płac w sektorze rolniczym i przemysłowym. „Migracja ze wsi do miast będzie trwała tak długo, jak długo krańcowy oczekiwany dochód realny w mieście będzie przewyższał realny produkt w rolnictwie – tzn. potencjalni migranci z terenów wiejskich zachowują się jak osoby maksymalizujące oczekiwaną użyteczność”⁶⁷. Wskazane nierówności są powodowane czynnikami politycznymi. W warunkach wolnorynkowych według omawianego modelu migracja nie wystąpiłaby.

c) Inne koncepcje

Teoria systemu światowego. Teoria systemu światowego I. Wallersteina, choć bezpośrednio nie odnosi się do zagadnień związanych z mobilnością, w swoisty sposób ujmując migracje na poziomie makrospołecznym. Teoria ta w holistyczny sposób analizuje procesy ekonomiczne, zakładając istnienie globalnego systemu gospodarczego podzielonego na centrum (rdzeń), półperyferie i peryferie⁶⁸, oraz zwraca uwagę na historyczne uwarunkowania formowania się kontekstu społeczno-ekonomicznego, w którym dokonują się współczesne migracje. Odmienne zachowania migracyjne cechują mieszkańców centrów i peryferiów, co wynika z różnych struktur instytucjonalnych i warunków społeczno-ekonomicznych. Peryferie stanowią specyficzny rezerwuuar siły roboczej, który przy sprzyjających okolicznościach może przemieścić się do centrów (krajów wysoko rozwiniętych). W tym aspekcie migracje są naturalnym wynikiem rozbicia gospodarek narodowych i dyslokacji czynnika produkcji, co związane jest z procesami rozwoju kapitalizmu. Źródło migracji „nie tkwi w dwugłęziowości rynku pracy wewnątrz poszczególnych narodowych gospodarek, ale w strukturze światowego rynku”⁶⁹. Teoria dualnego rynku pracy Michaela Piore’a również koncentruje się na popytowej stronie mobilności o charakterze ekonomicznym⁷⁰. Zakłada tworzenie się w krajach imigranckich podziału na branże i stanowiska przeznaczone dla rodzimej ludności oraz na te, które zajmują przyjezdni. Taki podział (oparty na tradycji) wynika m.in. ze społecznej dystrybucji prestiżu oraz powiązania pracy z pozycją społeczną. W przypadku migrantów pozycja ta jest niższa, co ma rekompensować poczucie tymczasowości na obczyźnie, a także postrzeganie środowiska kraju rodzimego jako grupy odniesienia. „Czasowy charakter migracji zdaje się kreować silne zróżnicowanie między pracą [...] a społeczną tożsamością

⁶⁷ J.R. Harris, M. Todaro, *Migration, unemployment and development: A two-sector analysis*, „American Economic Review” 1970, nr 60, s. 127; cyt. za: A. Górny, P. Kaczmarczyk, *op. cit.*, s. 22.

⁶⁸ Zob. I. Wallerstein, *Koniec świata jaki znamy*, Warszawa 2004.

⁶⁹ K. Iglicka, *Migracje zagraniczne w świetle najnowszych ujęć teoretycznych*, „Studia demograficzne” 1995, nr 3/121, s. 28.

⁷⁰ M. Piore, *Birds of Passage. Migrant Labor and Industrial Societies*, Cambridge 1979.

pracownika. Społeczna tożsamość jednostki jest związana z miejscem pochodzenia, rodzimą społecznością. Migracja do społeczeństwa przemysłowego i wykonywana tam praca ma charakter czysto instrumentalny: jest środkiem zgromadzenia dochodu, który może być zabrany w określone miejsce w tej właśnie strukturze społecznej. Z perspektywy migranta, praca jest [...] aspołeczna: jest środkiem na drodze do pewnego celu. W tym sensie, migrant jest zasadniczo istotą ekonomiczną [...]”⁷¹.

Teoria dualnego rynku pracy. Teoria ta, zaproponowana przez M.J. Piorre, zakłada, że w krajach wysokorozwiniętych istnieje permanentny niedobór siły roboczej. Wynika to z faktu, że obywatele takiego kraju nie podejmują się wielu zajęć z uwagi na ich niskopłatność, brak konieczności posiadania wyższych kwalifikacji, czy wreszcie niebezpieczeństwo związane z ich wykonywaniem. Tego typu prace wykonują właśnie migranci. W tym świetle migracja ma stabilizujący wpływ na gospodarkę kraju przyjmującego oraz nie powoduje wzrostu bezrobocia. Można wskazać na pewne słabości tej teorii. Otóż sprowadza ona zjawisko migracji do przyczyn jedynie ekonomicznych, co stanowi jednak pewne uproszczenie. Ponadto w jej ramach nie sposób wyjaśnić migracji pomiędzy krajami o podobnym poziomie rozwoju gospodarczego. Nie uwzględnia ona również zjawiska tzw. *brain-drainage*, kiedy migrują osoby o wysokich kwalifikacjach.

2.2) Koncepcje mikroekonomiczne

a) Koncepcja neoklasyczna

Autorem jednej z pierwszych teorii mikroekonomicznych migracji jest L.A. Sjaastad⁷². Rezygnuje on z traktowania migracji jedynie w kategoriach równowagi ekonomicznej. Migracja w jego ujęciu ma charakter inwestycji w ludzkie zasoby oraz stanowi rezultat racjonalnej analizy kosztów i zysków⁷³. Jak pisze P. Kaczmarczyk: „Podstawowe znaczenie ma w związku z tym identyfikacja prywatnych oraz społecznych kosztów i korzyści związanych z mobilnością. Koszty nie ograniczają się do kosztów pieniężnych związanych z przemieszczeniem, ale obejmują również koszty niepieniężne: psychiczne koszty związane ze zmianą otoczenia (w tym rozstaniem z rodziną czy przyjaciółmi) oraz koszty alternatywne”⁷⁴. Jeżeli oczekiwana suma korzyści będzie większa niż kosztów, dojdzie do migracji.

b) *New Economics of Labour Migration*

Nowa Ekonomiczna Teoria Migracji⁷⁵ (NELM) to obecnie jedna najbardziej znaczących koncepcji. Wyrosła ona na gruncie teorii neoklasycznej, będąc jednocześnie krytyką i ulepszeniem jej założeń. Według NELM decyzja o podjęciu migracji

⁷¹ *Ibidem*, s. 54; cyt. Za: P. Kaczmarczyk, *Migracje zarobkowe...*

⁷² Zob. L.A. Sjaastad, *The costs and returns of human migration*, „Journal of Political Economy” 1962, nr 70.

⁷³ Zob. J. Bijak, *op. cit.*, s. 11.

⁷⁴ Zob. P. Kaczmarczyk, *Migracje zarobkowe...*, s. 62.

⁷⁵ P. Kaczmarczyk tłumaczy NELM jako Nową Ekonomikę Migracji Pracowniczych.

podejmowana jest nie tyle przez jednostkę, ile przez określoną grupę ludzi. Grupę tę stanowi rodzina lub gospodarstwo domowe. Podstawowego celu gospodarstwa domowego nie stanowi maksymalizacja zysków, lecz raczej minimalizacja ryzyka, która może się dokonać poprzez dywersyfikację źródeł dochodów. Właśnie dlatego niektórzy członkowie rodziny podejmują pracę w oddaleniu, aby w przypadku problemów ekonomicznych w danym regionie, rodzina posiadała alternatywne źródło utrzymania. NELM zakłada również, że duży wpływ na decyzję o migracji ma otoczenie społeczno-ekonomiczne. Jak pisze P. Kaczmarczyk: „Jednym z kluczowych pojęć w Nowej Ekonomice Migracji Pracowniczych jest relatywna deprivacja (*relative deprivation*), czyli zjawisko polegające na tym, że satysfakcja danej jednostki z osiąganego dochodu nie jest jedynie funkcją własnego dochodu, ale również rozkładu dochodów innych osób (w grupie odniesienia). Migracja może być postrzegana jako działanie zmierzające do zmiany pozycji w takim układzie lub też konsekwencja, zwykle długotrwałego, niezadowolenia z własnych działań i ich wyników na tle pewnej grupy”⁷⁶. Dlatego im lepsza sytuacja danej rodziny na tle otoczenia, tym mniejsze prawdopodobieństwo, że któryś z jej członków wyemigruje. Jak pisze W. Janicki⁷⁷, wynika z tego, że największą skłonność do migracji można obserwować w społeczeństwach najbardziej zróżnicowanych. Na gruncie NELM wyjaśnienie zyskuje także zjawisko migracji w przypadku, gdy poziom zarobków w obszarze pochodzenia i przeznaczenia jest podobny.

3) Koncepcje geograficzne

a) teoria grawitacji E.G. Ravensteina

Pierwszą próbą uznawaną za naukowe ujęcie migracji stała się refleksja geografa E.G. Ravensteina opublikowana w 1889 roku pod tytułem *The Laws of Migration*⁷⁸. Sformułował on zasady, które wywarły olbrzymi wpływ na całe pokolenia badaczy. S.E. Lee⁷⁹ ujmując je w siedmiu punktach⁸⁰:

(1) migracja a odległość:

- większość migracji to przemieszczenia na krótkim dystansie,
- przemieszczający się na większą odległość zwykle osiedlają się w dużych ośrodkach miejskich;

(2) etapy migracji:

- strumienie migracyjne kierują się w stronę głównych ośrodków handlu i przemysłu;
- mieszkańcy miejscowości podmiejskich przemieszczają się do miasta, tworząc miejsce dla przybyszów z dalszych regionów,

⁷⁶ P. Kaczmarczyk, *Migracje zarobkowe...*, s. 70.

⁷⁷ Zob. W. Janicki, *op. cit.*, s. 290.

⁷⁸ E.G. Ravenstein, *The law of migration*, „Journal of the Royal Statistical Society”, 1889, nr 48 (2).

⁷⁹ E.S. Lee, *A theory of migration*, „Demography” 1966, nr 3.

⁸⁰ Zagadnienie to poruszają także: D. Praszałowicz, *op. cit.*; P. Kaczmarczyk, *Migracje zarobkowe...*

- „proces rozpraszania jest odwrotnością procesu wchłaniania (...)”⁸¹;
- (3) strumień i przeciwstrumień:
 - strumienie migracyjne kompensowane są odpowiednimi przeciwstrumieniami;
- (4) zależność wieś-miasto w tendencjach do migracji:
 - mieszkańcy wsi migrują częściej;
- (5) dominacja kobiet w migracjach na małą odległość:
 - w przemieszczeniach na krótką odległość większość migrantów stanowią kobiety;
- (6) zależność pomiędzy rozwojem technologicznym a migracjami:
 - wzrost migracji uzależniony jest m.in. od rozwoju komunikacji, produkcji i handlu;
- (7) ekonomiczne motywy migracji:
 - spośród wszystkich czynników generujących strumienie migracji główną grupę stanowią czynniki ekonomiczne.

Teoria grawitacji E.G. Ravensteina głosi, że liczba migracji pomiędzy dwoma regionami jest wprost proporcjonalna do liczby mieszkańców tych regionów i odwrotnie proporcjonalna do kwadratu odległości pomiędzy regionami. Model tej teorii można przedstawić za pomocą zapisanego niżej równania⁸².

M_{ij} – liczba migrantów poruszających się pomiędzy regionem i oraz regionem j

K – stała

P_i – populacja regionu i

P_j – populacja regionu j

D_{ij} – odległość pomiędzy regionem i a regionem j

$$M_{ij} = K \frac{P_i P_j}{D_{ij}^2}$$

Zauważmy, że część sformułowanych przez E.G. Ravensteina tez uległa dezaktualizacji – np. pkt. (4) oraz (5) powyższego zestawienia. Szczególnie cenny wydaje się jednak fakt dostrzeżenia przez tego badacza faktu, że migracje nie są chaotycznymi i przypadkowymi przemieszczeniami, lecz tworzą tzw. strumienie. Niemniej ważna jest obserwacja, iż strumienie migracyjne wytwarzają odpowiadające im przeciwstrumienie. Najbardziej jednak istotne wydają się stwierdzenia mówiące o wpływie modernizacji (rozwoju technologicznego) na mobilność oraz o czynnikach ekonomicznych jako głównym podłożu migracji.

⁸¹ *Ibidem*, s. 19.

⁸² Zob. T. Faist, *The Volume...*

b) Teoria przejścia migracyjnego

Teoria ta, sformułowana przez W. Zelinsky'ego⁸³ przyjmuje następujące tezy⁸⁴:

- 1) aby mógł zaistnieć przepływ ludności, w społeczeństwie musi wystąpić jakaś zmiana,
- 2) istnieje ścisła korelacja pomiędzy wielkością migracji a etapem przejścia demograficznego, na którym znajduje się społeczeństwo,
- 3) proces migracji zmienia się, kiedy zmieniają się jego okoliczności,
- 4) równoległe z migracją odbywa się przepływ informacji, który z czasem zastępuje przepływ ludności,
- 5) możliwe jest wyróżnienie wyraźnie odrębnych kolejnych etapów czasowych oraz zmienności przestrzennej migracji,
- 6) zazwyczaj wielkość migracji wraz z upływem czasu wzrasta,
- 7) możliwe jest przewidzenie kolejnych następujących po sobie zdarzeń,
- 8) zmiany są nieodwracalne.

Teoria ta próbuje wyjaśniać przemiany mobilności ludzkiej w odniesieniu do przemian demograficznych (przejście demograficzne). Według W. Zelinsky'ego modernizacja spowodowała wzrost i zmiany rodzajów mobilności. Industrializacja wywołała nasilenie ruchów w kierunku wieś-miasto. Przemieszczenia tego typu dominowały do drugiej połowy XX wieku. W społeczeństwach zaawansowanych obserwujemy natomiast wzrost migracji pomiędzy terenami miejskimi. Mają one jednak charakter cyrkulacyjny, tzn. są to zwykle przemieszczenia krótkoterminowe, jak np. wyjazdy biznesowe, turystyczne etc. Ten typ mobilności dominuje w ostatnich latach. Czynnikiem ułatwiającym przemieszczanie jest intensywny rozwój sieci komunikacyjnych.

4) Koncepcje uniwersalne i interdyscyplinarne

Wielość teorii migracji powstałych w ramach różnych dyscyplin naukowych skłania do refleksji, czy koncepcje te mają charakter komplementarny, czy może da się stworzyć jedną, uniwersalną teorię. Niektórzy badacze uważają, że tworzenie teorii o wysokim stopniu ogólności pozbawione jest sensu, ponieważ migracje pozostają zjawiskiem o zbyt wielu wymiarach⁸⁵. Pomimo tego podejmuje się próby tworzenia teorii o charakterze uniwersalnym bądź takich, które mają charakter interdyscyplinarny.

⁸³ W. Zelinsky, *The hypothesis of the mobility transition*, „Geographical Review”, 1971, t. 61, nr 2, s. 219-249.

⁸⁴ Cyt za: W. Janicki, *op. cit.*, s. 298.

⁸⁵ Zob. R.J. Pryor, *Integrating International and Internal Migration Theories. Global Trends in Migration*, Nowy Jork, 1985; K. Romaniszyn, *op. cit.*

a) Teoria systemów migracyjnych

Teoria ta zakłada istnienie systemów migracyjnych pomiędzy państwami przyjmującymi migrantów i państwami ich pochodzenia⁸⁶. W takim dynamicznym ujęciu migracje okazują zależne od wzajemnych powiązań historycznych, kulturowych, ekonomicznych i politycznych wybranych krajów, zarówno na poziomie makro-, jak i mikro-⁸⁷. Migracje postrzega się przy tym w dwojaki sposób – jako przyczynę oraz skutek przemian.

b) Podejście interdyscyplinarne

Analogiczną próbę skonstruowania teorii interdyscyplinarnej podjął D.S. Massey⁸⁸. Jego teoria bierze pod uwagę czynniki ekonomiczne, polityczne, socjologiczne i psychologiczne. Migracje postrzegane są jako wynik przemian społecznych i ekonomicznych oraz efekt postępujących procesów integracji.

Przedstawiony przegląd wybranych teorii migracji jednoznacznie wskazuje na fakt złożoności tego zjawiska. Wieloaspektowość i wielowymiarowość tych koncepcji każe porzucić nadzieję na stworzenie jednej, uniwersalnej teorii, w której ramach można by pokusić się o w miarę całościowe ujęcie problemu. Możemy raczej oczekiwać dalszych modyfikacji i prób rozwijania klasycznych już teorii oraz konstruowania nowych, które jednak najprawdopodobniej będą posiadały charakter komplementarny, tzn. będą ujmować badane zjawisko w różnych jego przejawach. W tym kontekście wydaje się, że teoria przestrzeni transnarodowej stanowi jedną z bardziej interesujących perspektyw badawczych, dających nadzieję na uzyskanie interesujących wyników.

⁸⁶ Zob. *International migration systems...*

⁸⁷ Zob. J. Bijak, *op. cit.*, s. 15.

⁸⁸ D.S. Massey, *A Synthetic Theory...*, s. 142-152.